

**Groeiende
potentie
toepassing**

**Ecosysteemdiensten-
benadering**

Ecosysteemdiensten in beeld

Sinds 2000 is er wereldwijd sprake van hernieuwde belangstelling voor de **Ecosysteemdienstenbenadering** (*ecosystem services*). Deze is sterk gelinkt aan een aantal actuele zaken die een blijvende trend vormen zoals duurzaamheid, energiebesparing, recycling en milieuefficiëntie. De Ecosysteemdienstenbenadering (**ESD-benadering**) gaat over de inzet van het natuurlijk systeem om diensten te leveren aan de maatschappij. Voorbeelden van ecosysteemdiensten zijn: **voedselgewassen, drinkwaterwinning, bestuiving, draagkracht, bescherming tegen hoogwater, waterberging en aantrekkelijke landschappen voor recreatie.**

In de figuur hiernaast zijn de verschillende ecosysteemdiensten verbeeld. Het bewust benutten van deze diensten zonder het natuurlijk systeem uit te putten draagt bij aan meer **duurzaamheid**. Bij een goede inzet van ecosysteemdiensten wordt altijd een combinatie van meer dan één dienst geleverd. Als het natuurlijk systeem slechts één dienst levert is automatisch sprake van uitputting en dat is juist niet de bedoeling. De ESD-benadering haakt ook aan bij de relatie tussen diverse bodemthema's die van belang zijn voor een gezonde, veilige inrichting van de leefomgeving. De **ESD-benadering** zorgt voor een **win-win situatie** tussen milieu en maatschappij.

In dit artikel wordt een aantal goede voorbeelden van toepassingen van de **ESD-benadering** in projecten en beleid uitgelicht. Ook worden vanaf pagina 8 **zes succesfactoren** genoemd, die inspiratie bieden om zelf actief met de benadering aan de slag te gaan!

Geen twijfel over de ESD-benadering

De kern van de **ESD-benadering** is “het nuttig gebruiken van het natuurlijk systeem ten behoeve van een duurzame inrichting en beheer van gebieden”. Uit interviews met gemeenten en omgevingsdiensten blijkt dat deze kernboodschap breed wordt gedragen en er veel interesse is om hierover **kennis te delen** en verder te **ontwikkelen**.

VERNIEUWDE HONDSBOSSCHE ZEEWERING INSPIREERT

Gemeenten in de kop van Noord-Holland hebben ondervonden dat het makkelijker is dan gedacht om meer groen in de stedelijke omgeving te brengen. Nu dat inzicht in de regio is doorgedrongen krijgt men de smaak te pakken en worden er allerlei projecten uitgevoerd. Een voorbeeld is de noodzakelijke waterberging in Den Helder die niet is uitgevoerd door middel van simpelweg een extra vijver, maar waarbij een stadswater is omgeleid en voorzien van natuurvriendelijke oevers. Op deze manier wordt niet alleen de waterberging gerealiseerd, maar wordt ook groen in de stad gebracht, wordt de biodiversiteit versterkt en hittestress bestreden.

Als belangrijke reden voor dit enthousiasme in de Kop van Noord-Holland wordt de versterking van de Hondsbossche Zeewering gezien. Op basis van inspraak van burgers is daar gekozen voor een vorm van dijkversterking die niet bestond uit ophogen van de dijk, maar uit het verbreden van de duinenrij buitendijks, voor de bestaande dijk. Dit heeft geleid tot een leukere omgeving met nieuwe natuur waarbij ook de recreatie een impuls heeft gekregen. Dit project heeft zichtbaar gemaakt dat projecten op basis van de ESD-gedachte tot win-win situaties kunnen leiden.

Variatie op de term ecosysteemdiensten

De term 'ecosysteemdiensten' wordt in de praktijk vaak vervangen door termen als 'groen (in de stad)', 'biodiversiteit', 'klimaatadaptatie', 'natuurlijk systeem' of 'natuurinclusief'. De term ecosysteemdiensten wordt vooral gebruikt in het ambtelijk veld en in beleidsstukken. Dit is geen probleem, iedereen kan zijn of haar eigen benaming gebruiken, zolang het maar om dezelfde focus gaat.

NIJMEGEN

Nijmegen heeft de titel Green Capital 2018 gewonnen vanwege de vele duurzame projecten en de hoge participatiegraad. Groene daken worden met subsidies gestimuleerd. Klimaatadaptatie heeft aandacht in beleid.

- [Indicator 1 Klimaatverandering en matiging](#)
- [Indicator 2 Lokaal transport](#)
- [Indicator 3 Groen in de stad](#)
- [Indicator 4 Natuur en biodiversiteit](#)
- [Indicator 5 Omgevingsluchtkwaliteit](#)
- [Indicator 6 Kwaliteit van de akoestische omgeving](#)
- [Indicator 7 Afvalbeheer](#)
- [Indicator 8 Water management](#)
- [Indicator 9 Wastewater treatment](#)
- [Indicator 10 Eco innovatie](#)
- [Indicator 11 Energieprestatie](#)
- [Indicator 12 Integrated EnvironmentalManagement](#)

Gebruik bij urgente vraagstukken

Politieke aandacht ontstaat wanneer een vraagstuk urgent wordt en er aandacht voor is vanuit de maatschappij. Voorbeelden daarvan zijn de **klimaatopgave** (Klimaatverdrag), **energietransitie**, de **kosten** van natuurbeheer en de **opslag van stoffen** in de ondergrond. De **ESD-benadering** biedt goede en slimme oplossingen voor deze dringende vraagstukken. Een mooi voorbeeld is hiernaast te lezen. Voorbeelden als deze laten zien dat de inzet van **natuurlijk kapitaal** werkt.

REGIO TWENTE/OVERIJSEL

Ondergrond is momenteel een onderwerp met veel bestuurlijke aandacht in Twente als gevolg van de onrust over injecties van afvalwater en de effecten van opslag van olievoorraden in zoutcavernes.

Tijdens het project Impuls Lokaal Bodembeheer heeft een werkgroep in 2012 de website Gatotdebodem.nl opgesteld met daarin informatie over projecten en tools waarbij het bodem- en watersysteem worden geïntegreerd in ruimtelijke ontwikkelingen.

Binnenkort worden daar factsheets aan toegevoegd van bodem- en ondergrondthema's die zeer relevant zijn voor Twente. Er is gekeken naar ondergrondthema's en daar zijn de relevante maatschappelijke opgaven aan gekoppeld. De factsheets zijn bedoeld als hulpmiddel voor de gemeenten bij het opstellen van hun omgevingsvisie.

De komst van de Omgevingswet stimuleert de inzet van de ESD-benadering

De **Omgevingswet** zal ertoe leiden dat er meer integraal moet worden gewerkt. Dit is niet altijd even makkelijk. De **ESD-benadering** kan helpen, doordat deze altijd meerdere ecosysteemdiensten in samenhang beschouwt, vanuit **meerdere perspectieven** kijkt en mensen uit alle belanghebbende werkvelden betreft. Ook wordt bij de **ESD-benadering** altijd naar effecten in de toekomst gekeken. Bij de toepassing ervan is tot slot veel aandacht voor **proces en samenwerking**.

EDE

Via de Natuurlijke Alliantie wordt provincie breed gewerkt aan de samenhang tussen leefomgevingsaspecten als water, ecologie, bodem, archeologie.

Binnen de gemeente Ede worden de begrippen Groen Kapitaal en Natuurinclusief ontwerpen gebruikt. Binnen één team wordt door zeer diverse disciplines gewerkt om meer integraal naar de leefomgevingskwaliteit te kijken. Dit vormt de opmaat voor koppeling met ruimtelijke planvormers om samen met de Omgevingswet aan de slag te gaan.

De wereld verandert in rap tempo

Sinds 2013 is er meer (bestuurlijke) aandacht voor **energietransitie**, **klimaatadaptatie** en **dringende ondergrondproblemen**. De Omgevingswet is volop in ontwikkeling. De verbreding van bodemthema's is verder doorgezet. Steeds meer blijkt dat de **ESD-benadering** niet alleen specifiek door het werkveld Bodem en Ondergrond wordt toegepast, maar zijn nut bewijst in de volle breedte bij **alle werkvelden** die betrekking hebben op de fysieke leefomgeving.

BREDA

De Oude Vest wordt aangepakt als onderdeel van een grootschalige ontwikkeling. Hierbij combineert Breda een aantal zaken: het klassieke riool wordt vervangen door een gescheiden stelsel en ter plaatse van het riooltracé komt een groene zone in plaats van asfalt. Hierdoor kan het regenwater ter plekke direct in de bodem infiltreren. Een deel van de groene zone wordt gras, een ander deel is bedoeld voor bloemrijke begroeiing die ook voor de bijenstand gunstig is.

Ook de zogenoemde Oostflank van Breda staat op het punt heringericht te worden volgens ESD-gedachtengoed. Bij dit plan is de 'Natuurlijk Kapitaal'-kansenkaart als uitgangspunt gebruikt. Aansluitend op dit plan wordt ook het Markdal heringericht. Hierbij worden natuurontwikkeling en waterberging gecombineerd.

Zes succesfactoren om de ESD- benadering toe te passen

1. Maak gebruik van inspirerende voorbeelden

2. Haak aan bij thema's waarvoor urgentie bestaat

3. Niet te strak vasthouden aan de term ecosysteemdiensten

4. Gebruik de komst van de Omgevingswet

5. Zet de juiste mensen in

6. Gewoon doen!

Maak gebruik van inspirerende voorbeelden

Goede voorbeelden laten zien dat het in Nederland inderdaad lukt om **het natuurlijk systeem succesvol in te zetten**. Vaak worden er hierdoor ook allerlei **kosten bespaard**.

'S-HERTOGENBOSCH

Een mooi voorbeeld van bewuste inzet van natuurlijk kapitaal is het Kanaalpark dat is aangelegd langs het nieuwe Maximakanaal. Daar is bewust extra grond aangekocht om dit park te kunnen aanleggen omdat de meerwaarde werd ingezien van het park voor de omgeving.

Een ander goed voorbeeld van de toepassing van ESD-benadering is het project Natuurpark Diezemoning. Dit park besloeg in 2008 een oppervlakte van 26 ha. Het is de bedoeling dit park langzaam uit te breiden tot het een oppervlakte van 450 ha heeft en tot aan de rivier de Maas reikt. Begrazing van het gebied gebeurt sinds 2008 door runderen van het ras Rode Geus. Het natuurpark, dat in eigendom is van de gemeente 's-Hertogenbosch, maakt onderdeel uit van "De Groene Delta", een ring van natuur- en recreatiegebieden om de stad heen.

DRONTEN

Een groot aantal initiatieven en ook gerealiseerde projecten en beleid zijn waarneembaar. In landgoed Roggebotstaete wordt biodiversiteit gekoppeld aan voedselvoorziening en ruimtelijke kwaliteit. Het buitengebied van het Mechanisch Erfgoed Centrum is natuurinclusief ontworpen. In 2011 werd in de natuurbeheervisie van de terreinbeherende instantie in Flevoland al gesproken over de ecosystemendiensten die de natuur levert. Dronten kreeg in 2014 van Entente Florale een prijs onder het thema Groen en Economie.

Haak aan bij thema's waarvoor urgentie bestaat

Klimaatadaptatie en **energietransitie** staan vaak als dringende thema's op de politieke agenda. Haak daarbij aan en laat zien dat de **ESD-benadering** oplossingen zal bieden.

RIJNMONDREGIO

In Rotterdam is er bij zowel ambtenaren, wethouders als burgers een sterk gevoel van urgentie als het gaat om klimaatadaptatie. Er worden daarom allerhande maatregelen getroffen. Ook is men zich bewust van de rol die bodem speelt bij grondwaterproblematiek en klimaatadaptatie.

GEBIEDSONTWIKKELINGEN IN FRYSLÂN

Er is een intensieve samenwerking tussen een 20-tal organisaties in de provincie Fryslân in de Vereniging Circulaire Economie. Partijen werken hierin samen om concrete projecten en producten uit te werken.

Een mooi voorbeeld van circulaire economie is het hergebruik van 30.000 m³ beton om een vismigratierivier in de Afsluitdijk te realiseren. Dit beton komt vrij bij de herontwikkeling van een voormalig bedrijfsterrein in Harlingen tot woningbouw.

Een ander voorbeeld is dat Gemeente Zuid-West Friesland, waterschap en provincie samen werken om de grote en toenemende hoeveelheid organische afvalstoffen een hoogwaardiger toepassing te geven. Zo kan uit gebaggerd slootvuil bioplastic palen worden gemaakt. De lokale maakindustrie en Van Hall-instituut zijn hierbij betrokken.

Het project 'Grip op grond en slib' zoekt naar nieuwe toepassing voor de ca. 1 mln m³ bagger die in Fryslân jaarlijks vrij komt bij onderhoud van vaarwegen. Materiaal wordt dicht bij de oorsprong toegepast op landbouwgronden en daarmee wordt bodemdaling tegengegaan.

Niet te strak vasthouden aan de term ecosysteemdiensten

Maak gebruik van populairdere termen die het gedachtegoed van de **ESD-benadering** dekken, zoals: 'groen (in de stad)', 'biodiversiteit', 'klimaatadaptatie', 'natuurlijk systeem' of 'natuurinclusief'.

VROEGE OMARMING VAN ESD-BENADERING IN ZEELAND

De gezamenlijke overheden in de provincie Zeeland hebben sinds vele jaren de ESD-benadering omarmd als middel voor een duurzame inrichting en beheer van gebieden die een basis vormen voor welvaart en welzijn. Hoewel verschillende terminologie wordt gebruikt voor deze benadering kunnen de Zeeuwen elkaar hier snel in vinden.

In 2011 werd gestart met het Doenderzoek waarin met veel mensen en betrokken organisaties de kansen van benutting van ecosysteemdiensten zijn geanalyseerd. Dit resulteerde o.a. in een benadering waarbij gebruikers inzicht kregen in de verschillende soorten landschappen (productielandschap, werklandschap, woon/leeflandschap, leerlandschap, recreatielandschap en zorglandschap), de diensten die deze landschappen verlenen en de waardering daarvan.

Voortbouwend hierop is tijdens de Impuls Lokaal Bodembeheer-2 gekeken hoe de ESD-benadering ingezet kan worden in beleid en praktijk. Dit werd

uitgewerkt voor twee sporen: spoor 'groen beheer en biodiversiteit' en spoor 'landelijk gebied'. Los van ILB-2 zijn zeer veel initiatieven voor beleid en projecten in gang gezet. Zeeland is daarmee een van de onbetwiste koplopers als het gaat om het sturen op het natuurlijk kapitaal.

Op het eiland Walcheren is het project 'Bewust Walcheren' door de streek zelf opgepakt. Er ontstond een steeds groter besef van de waarde van dit gebied en het natuurlijk kapitaal hierin. In dit project gaan ondernemers en bewoners zelf aan de slag met het natuurlijk kapitaal en werken daarin samen met de drie Walcherse gemeenten, de provincie en het waterschap. Er zijn kansen-café's en lokale initiatieven gevolgd. Een nieuwe impuls komt vanuit het concept 'gastheerschap'.

LOCHEM

Al ten tijde van de Impuls Lokaal Bodembeheer-2 werd duidelijk dat de aanpak van de ontwikkeling van hermeandering van De Berkel heel erg in lijn lag met deze benadering: starten met droombeelden/wensen van stakeholders; aangeven wat nodig is om dit te realiseren; betrokkenheid bij uitvoering, etc.

Binnen de gemeente wordt de term 'regisserend Lochem' gebruikt voor een aanpak waarbij burgers en lokale partijen actief aan zet zijn bij ruimtelijke ontwikkelingen, eigenlijk al helemaal in de lijn van de toekomstige Omgevingswet.

Lochem heeft een groot grondgebied met o.a. veel laanbomen die onderhouden moeten worden. De gemeente probeert het onderhoud zo in te richten dat een combinatie mogelijk is van opbrengsten door de oogst en versterking van de landschappelijke kwaliteit, waarbij een kostenreductie ten opzichte van het huidige beheer mogelijk wordt.

Gebruik de komst van de Omgevingswet

De **Omgevingswet** zal een veel meer integrale werkwijze vragen. De **ESD-benadering** biedt hier handvatten voor en zal daardoor **makkelijker geaccepteerd** worden als geschikte werkwijze.

SAMENWERKINGSVERBAND DRENTHE

Het Samenwerkingsverband Drenthe heeft in 2013 in het kader van de Impuls Lokaal Bodembeheer-2 verkend wat de ESD-benadering kan betekenen. Het regionale bodemwerkveld heeft sindsdien geregeld initiatieven genomen om bodemthema's te verbreden en kennis over bodem en ondergrond nadrukkelijker mee te nemen in ruimtelijke ontwikkelingen.

Zo zijn op de regionale Bodemdag in 2015 presentaties gehouden die erg inspelen op de ESD-benadering.

Voor de gemeente Hoogeveen is gekeken in hoeverre eigenschappen van de bodem toegepast kunnen worden om de klimaatdoelen te realiseren. Daarbij is gebruik gemaakt van de inzet van onconventionele onderzoekstechnieken.

Voor de komst van de Omgevingswet wordt nagedacht over een specifiek informatieprogramma om te stimuleren dat Bodem en Ondergrond volop in Omgevingsvisies en Omgevingsplannen zullen worden meegenomen.

OMGEVINGSDIENST REGIO UTRECHT

Tijdens de Impuls Lokaal Bodembeheer-2 zijn twee workshops gehouden om de mogelijkheid te bekijken van het tijdelijk bestemmen van braakliggende terreinen in de gemeente Zeist. Daaruit kwam een functie als moestuinen als goede optie. Dit is verder uitgewerkt vanuit het werkveld Natuur- en communicatie.

De Omgevingsdienst ondersteunt gemeenten bij het realiseren van beleid voor circulaire economie en bij het realiseren van de klimaatneutraal-doelstelling.

Momenteel bereidt de Omgevingsdienst zich gedegen voor op de Omgevingswet en het bieden van ondersteuning aan gemeenten met informatie en kennis over de leefomgevingskwaliteit.

Zet de juiste mensen in

De juiste mensen zijn nodig om te **enthousiasmeren**, te **inspireren** en **integraal te kunnen samenwerken**.

GROEN KAPITAAL NOORD-HOLLAND

Met de 'aanpak Groen Kapitaal' stimuleert de provincie Noord-Holland partijen zoals gemeenten, ondernemers, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen om het groene kapitaal te versterken en natuur en samenleving nadrukkelijk te verbinden door 'natuurcombinaties' te maken. Dit gebeurt door voorbeelden aan te reiken en kennis te delen.

De provincie heeft de volgende doelen:

Meer natuur bevordert de biodiversiteit (meer soorten dieren en planten) en is van grote waarde voor de samenleving: het maakt Noord-Holland een aantrekkelijke provincie om te wonen, werken en recreëren. Natuur biedt ruimte, rust en ontspanning. Het maakt de woonomgeving aantrekkelijk, gezond, duurzaam en economisch concurrerend: het biedt kansen voor nieuwe verdienmodellen in de 'circulaire economie' en 'biobased economy'. Ook voor de (grondgebonden) landbouw is biodiversiteit van groot belang. Kortom: de natuur is het 'groene kapitaal' in Noord-Holland.

De stimuleringsaanpak verloopt via 4 thema's:

1. Provincie als groene koploper
2. Sterk 'groen-blauw netwerk'
3. Duurzame groene economie
4. Groene gezonde leefomgeving

Gewoon doen!

Uitstellen is zonde. Begin ergens, ontwikkel, creëer! Projecten die je uitvoert zullen op **korte termijn** laten zien dat het makkelijker is dan gedacht om de natuur meer in te zetten in de stedelijke omgeving. Alleen door te doen kan een **efficiënte win-win situatie** tussen milieu en maatschappij ontstaan.

HEERLEN

Enkele gerealiseerde projecten onder de noemer 'natuurlijk kapitaal/systeem' en 'circulaire economie' zijn: herinrichting Sibelco-groeve, akkerranden bij graanteelt t.b.v. bierbrouwerij, de inrichting van een duurzame wijk in het kader van de Floriade 2012 en de realisatie in 2016 van een tijdelijk park in Heerlen centrum. Dit Park Urbana is een symbolische aanzet voor een groener centrum van Heerlen en is zowel een artistiek statement als een groen toekomstvisioen.

AMSTERDAM

Natuurlijk kapitaal en ecosystemendiensten zijn letterlijk onderwerp in de visie en routekaart Amsterdam Circulair (2015). Biodiversiteit heeft veel aandacht en natuurwaarden zijn recent in kaart gebracht.

De gemeente stimuleert vergroening door burgers. In Sloterdijk III werken ondernemers, kennisinstellingen en de overheid aan een formule waarin duurzaam produceren en geld verdienen op natuurlijke wijze samengaan.

STRATEGIE	TECHNOLOGIE	MARKT	WET- & REGELGEVING	CULTUUR
SMART DESIGN	Small	Small	Small	Small
ONTMANTELING & INZAMELING	Small	Small	Medium	Medium
HOOGWAARDIGE HERGEBRUIK	Small	Small	Medium	Medium
MARKTPLAATS EN GRONDSTOFRANK	Small	Medium	Medium	Medium

Deze tabel geeft voor elke van de strategieën aan hoe groot de barrière is om naar circulaire economie te komen. (Bron: Inzichten uit interviews, literatuur (Acceleratio, 2015; EMF, 2015) en inschatting van het onderzoeksteam)

Small: KLEINE BARRIÈRE, Medium: MIDDELGROTE BARRIÈRE, Large: GROTE BARRIÈRE

Illustratieverantwoording

p.1: <http://www.agora-magazine.nl/losse-artikelen/samen-werken-aan-een-groen-stad/>
p.2: www.pbl.nl/infographic/ecosysteemdiensten-in-nederland
p.3: <http://www.elsevier.nl/economie/article/2015/07/hoe-de-hondsbossche-zeewering-een-total-make-over-kreeg-2661549W/>
p.4: www2.nijmegen.nl/wonen/milieuenafval/green_capital
p.5: www.gatotdebodem.nl
p.7: <https://www.drones.nl/videos/2016/04/veranderend-markdal-landschap-gefilmd-met-dji-phantom-3-professional>
p.8: Icoontjes gemaakt door Freepik en door Gregor Cresnar, verkregen van www.flaticon.com
p.9: www.roggebotsaete.nl
p.10: <http://eurbanlab.eu/project/bigshops-dakpark/>
p.10: www.circulairfriesland.frl
p.11: <http://soilpedia.nl/project468>
p.11: www.rwsleefomgeving.nl/onderwerpen/bodem-ondergrond/bodembeleid/impuls-lokaal/voortgang-ilb2/
p.12: http://beterzeist.nl/?page_id=351
p.13 www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Natuur/Natuurbeleid/Beleidsprogrammas/Groen_Kapitaal
P.14: www.m3h.nl/bewoner-van-de-maand/
p.14: www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/agenda-duurzaamheid/circulaire-economie/

Colofon

In 2013 zijn in het kader van het door Rijkswaterstaat/Bodem+

geïnitieerde project Impuls Lokaal Bodembeheer vijftien pilots uitgevoerd waarbij samenwerkingsverbanden van overheden aan de slag zijn gegaan met de Ecosysteemdienstenbenadering. In 2016 heeft Rijkswaterstaat WVL/Bodem+ het initiatief genomen om de stand van zaken op te maken voor wat betreft de toepassing van de ESD-benadering in Nederland.

Nagegaan is of overheden de ESD-benadering toepassen, wat daarvan de resultaten zijn, waar tegen aan wordt gelopen, welke verbeteringen mogelijk zijn en of het kansrijk wordt geacht om de ESD-benadering in de toekomst toe te passen. Hiervoor zijn er interviews gehouden met medewerkers van gemeenten en Omgevingsdiensten. Tevens heeft een internetsearch plaats gevonden.

Alle opgehaalde informatie is uitgebreid beschreven in een rapport¹ dat is bedoeld voor intern gebruik binnen RWS/WVL/Bodem+. Deze inspiratiebrochure bevat een samenvattend beeld van de stand van zaken rond de toepassing van de ESD-benadering, geïllustreerd met voorbeelden en voorzien van aanbevelingen.

Uitgave: Rijkswaterstaat/WVL/Bodem+
Contact: Wim van de Meerendonk en Paul Arentshorst
Opgesteld: Sweco, 2016
Auteurs: Karen Huijsmans en Paul Oude Boerrigter

¹ Impuls Lokaal Bodembeheer – Ecosysteemdiensten, opvolging projecten, lokaal en regionaal, Sweco, SWNL0195995, 6 december 2016.